

М.П. БІЛОУС
ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СМАКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Українська мова багата на лексичні, фразеологічні, словотвірні й синтаксичні засоби вираження смаку з усіма його нюансами й особливостями. Ми розглянемо лише, лексичні й словотвірні засоби вираження поняття смаку в лексико-граматичному класі прикметників української мови.

1. Прості смаки в межах норми виражаються спеціальними лексичними одиницями — якісними прикметниками: *гіркий* — «який має своєрідний їдкий, різкий смак (напр.: хіна, гірчиця)» (Словник української мови¹); *кислий* — «який має своєрідний гострий смак, схожий на смак оцту, лимона тощо» (СУМ); *солодкий* — «який має приємний смак, власт. цукрові, медові і т. ін.» (СУМ); *солоний* — «приправлений сіллю, із характерним смаком, що його надає сіль» (СУМ); наприклад: «І там, де проростає *гіркий* полин, Гречки поплинуть молоком медовим» (М. Рильський); «Почав Шайтан дути на ягоду: як полум'я, червоний зробився кизил, але, як раніше, — твердий і *кислий*» (Остап Вишня); «Любо тоді глянути на стиглу, прозору ягоду, що ледве стримує *солодкий* сік у тонкій шкурці» (М. Коцюбинський); «Це не град і не сніг, а справжня *солонка* сіль!» (І. Нечуй-Левицький).

Названі прикметники є первинними номінаціями смаку і належать до найдавнішого, праслов'янського-фонду. Вони не викликають якихось асоціацій з іншими поняттями чи предметами об'єктивної дійсності (виняток становить слово *солоний*, яке у свідомості сучасного мовця зберігає етимологічні зв'язки з вихідним словом).

Прикметники *гіркий* і *кислий* віддієслівного походження (*gorěti* — «горіти», *kysati* — «киснути»). Розвиток значення першого з них, за свідченням відомого вченого-етимолога М. М. Шанського, відбувся так: «який обпікає, гарячий» > «який обпікає язик» > «який викликає неприємні відчуття, гіркий». Якісне значення прикметника *кислий* розвинулося, за даними М. Г. Булахова, теж унаслідок трансформації значення «який зазнав впливу дії, названої дієсловом».

Прикметники *солодкий* і *солоний* — відіменного творення. Родовід їх бере початок від єдиного іменникового кореня *sal* — «сіль» (М. Фасмер). Первісне значення лексеми *солодкий* було «солоний». Сьогодні в нашій свідомості слова *солодкий* і *солоний* пов'язуються з різними смаковими якостями і навіть як логічно несумісне сприймається поєднання слів *солодка сіль*: *Скільки не ходив по шахті — сіль здавалась мені солодкою, мов цукор*» (Ф. Зубанич).

Первинні назви простих смаків пройшли найдовший шлях розвитку, в результаті чого мають найбільш розвинуті семантичні структури і найчисленніші словотвірні гнізда. Вони є основними назвами простих смаків і становлять ядро всіх номінацій смаку.

Поняття простого смаку може передаватися і вторинними, синонімічними до початкових, назвами — відносними прикметниками, в яких смакове значення є похідним. Так, синонімічним до *кислий* є прикметник *квасний*, до прикметника *солодкий* — *медовий* (*медвяний*, *медяний*), наприклад: «[Лисичка:] Та йду он там до саду їсти винограду. [Їжак:] А не *квасний* він, Лисичко?» (І. Франко), «Іду-іду лісом, коли ведмідь стрічає. Віднесіть, каже, своїм діткам *медової* малини» (Ф. Зубанич). Прикметник *медовий* (*медвяний*, *медяний*) позначає відчуття солодкого смаку, міра якого є більше норми.

Цікаво, що в семантичній структурі вторинних назв наявні переносні несмакові значення, які розвинулися, мабуть, за семантичною аналогією до відповідних значень первинних номінацій; пор.: «Христюлюбенко таки зотягнув мене на танці, щоб я розвіявся, бо, мовляв, у мене дуже *кислий* вигляд» (Є. Гуцало) і «Гапка тим часом з *квасним* видом заглянула до горшків, у котрих були зостанки чорної кави і сметанки» (І. Франко) — або: «Лукина примітила, що мати кличе її таким ласкавим *голосом*» (І. Нечуй-Левицький) і «Дама просто *медовим* *голосом* звернулася до Порфира» (О. Гончар). Слід зауважити, що вторинні назви смаку здебільшого стилістично забарвлені або нелітературні, наприклад *квасний* — це

¹ Далі — СУМ.

розмовний і рідковживаний прикметник, *медвяний* — поетичне слово, тоді як первинні — загальноновживані, нейтральні.

Можна сподіватися, що з розвитком суспільного мислення, вдосконаленням і диференціацією смакових відчуттів група вторинних назв буде поповнюватися новими словами, оскільки вони несуть додаткову семантичну інформацію про смакові якості.

2. Поняття складного смаку в межах норми виражаються в основному складними прикметниками, компонентами яких виступають основи слів — назв простих смаків: *гірко-солоний, гірко-солодкий, кисло-солодкий* та ін.; пор.: «Я через ті хвили разів зо два здорово напилась *гірко-солоні* води» (Леся Українка); «Для квашення йдуть сорти яблук з твердою і здебільшого ароматною м'якоттю, *кисло-солодкою* на смак» (Г. С. Ініхов та ін. Товарознавство харчових продуктів).

Синонімічним до *кисло-солодкий* виступає відносний прикметник *винний* у якісному значенні.

3. На позначення ускладнених смаків, тобто таких, що супроводяться іншими видами відчуттів (дотиковими, нюховими тощо), у межах норми використовуються лексеми, в яких смакове значення є основним — *терпкий* або вторинним — *пряний, в'яжучий*, а також складні прикметники типу *терпко-кислий, гірко-в'яжучий*.

Прикметник *терпкий* праслов'янського походження, він виводиться від основи дієслова *търпѣти* — «викликати оскому». Сучасне значення «який викликає відчуття стягування в роті (про смак деяких плодів, вин тощо)» (СУМ) розвинулося з колишнього дієприкметникового. Слово *терпкий* називає смак, ускладнений своєрідним тактильним (дотиковим) відчуттям: «Він розкушує його [плід груші]: холодний *терпкий* сік освіжає уста» (М. Стельмах). Синонімом до нього виступає прикметник *в'яжучий*: «Винна кислота у великій кількості є лише у винограді. Відзначається вона кислим, *в'яжучим (терпким)* смаком» (О. Г. Вищепан та ін. Як консервувати плоди, овочі і м'ясо). Щоправда, відбуття в'яжучого смаку може викликатися чим-небудь не тільки кислим, але й гірким: «На смак листя [барвінку] дуже *гірке, в'яжуче*» (М. С. Харченко та ін. Лікарські рослини та їх застосування в народній медицині). Прикметник *пряний* указує на те, що будь-яке смакове відчуття супроводжується нюховим: «Смак коренів [кмину звичайного] *пряний, запах ароматичний*» (О. П. Попов. Лікарські рослини в народній медицині). Складні прикметники здебільшого конкретно називають, які з простих смаків ускладнюються іншими видами відчуттів. Наприклад, лексема *солодко-терпкий* несе інформацію про солодкий смак, що супроводжується тактильним відчуттям, *гірко-некучий* — про гіркий смак, ускладнений тактильно-больовим відчуттям.

4. Для вираження інтенсивності смакових відчуттів служать спеціальні лексеми, запозичені з інших тематичних груп (*гострий, різкий*), словотворчі афікси і основоскладання:

а) вираження інтенсивності простих, складних і ускладнених смаків менше норми досягається за допомогою афіксів **-уват-, -ав-** і використанням компонентів складного слова **слабк-(слаб-), напів-**: *гіркуватий, солодкуватий, кислувато-солодкий, терпкувато-солодкий, солодкувато-гіркий, солодкавий, слабокислий, напівсолодкий* тощо, наприклад: «Як *гіркувату* ягідку грудневої калини, розжувавши цю істину, сядьмо, товаришу читачу, рядком, поговорімо ладком» (О. Ільченко); «Смак [хліба] *кислувато-солодкий*» (Г. С. Ініхов та ін. Знач. праця); «Павлусь відчув на повіках липкий *солодкий мед*» (О. Донченко);

б) поняття різних видів смаків, інтенсивність яких більше норми, виражається за допомогою афіксів пре, **-уч- (-юч-), -ущ-**, а також лексичного значення основ **різк-, гостр-, нудн-**, які виступають компонентами складних прикметників *пресолодкий, кислоключий, солонуций, нудно-солодкий* тощо: «Приправляють її [цукрянку саламаху] терпкими *кислоключими* яблуками, щоб не нудило» (О. Гончар); «Не допускається в продаж для безпосереднього споживання сиркова маса ... *різко-кисла*» (Г.С. Ініхов та ін. Знач. праця).

Крім того, використовуються складні прикметники, утворені повторенням основ, одна з яких може бути префіксована: «Яблука дрібні, терпкі, і *кислі-прекислі*, але він хрумав їх

жадібно, аж поки не набив оскоми на зубах» (В.Бережний).

5. Нейтралізовані смаки позначаються спеціальними лексемами *прісний, солодкий* (за певних умов) та додаванням афікса *не-* до назв того чи іншого смаку.

Прісний (праслов'янське *grěsknъ < grěsnъ*) уживається на позначення своєрідного смаку, який з'являється внаслідок відсутності або недостатньої кількості солі: «Гарба зачіпала за куці, і Тимка оббризкувало холодним свіжим дощиком, так що навіть на губах осідав прісний смак роси» (Г. Тютюнник). Ідентичний смак може позначатися прикметником *солодкий*, ужитим в одному з похідних значень, та прикметником *несолоний*: «Оленчук Іван Іванович — сиваський солевоз, виноградар, як і брат його, майстер розшукувати *солодку* воду в солончаковім присиваськім степу» (О. Гончар). На позначення нейтралізації солодкого смаку вживається прикметник *несолодкий*: «Решетняк наш ... чай п'є *несолодкий*» (О. Гончар).

6. Загальна оцінка смакових якостей зумовлена естетико-емоційним фоном їх сприймання. Індивідуальне ставлення до різних смаків може викликати приємне чи неприємне самопочуття. Для вираження таких оцінок використовуються прикметники *смачний* (і його контекстуальні синоніми *добрий, солодкий, апетитний, лакомий*), *несмачний* (і його синонім *недобрий*) тощо. Власне смаковими можна назвати тільки прикметники *смачний, несмачний, солодкий*, інші ж можуть уживатися і на позначення зовнішнього вигляду їжі.

Найзагальніша оцінка смакових якостей передається з допомогою прикметників, які за основним своїм значенням належать до інших семантичних груп: *м'який, ніжний, чистий*, наприклад: «Лимонна кислота — це одна з слабких кислот, яка має *чистий*, кислий, нев'язучий смак» та «Багато культурних сортів груш відзначається соковитою маслянистою м'якоттю і *ніжним* гармонійним смаком» (О. Г. Вищепан та ін. Зазнач. праця).